

Василь Віднянський

ПРОБЛЕМИ ТА ІМПЕРАТИВИ
ЕТНОПОЛІТИЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ
В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті автор проаналізував досвід етнополітичного менеджменту країн Центральної та Східної Європи, які є сусідами України та самої України. Ця стаття присвячена дослідженню історіографічних і правових аспектів питання.

Ключові слова: міжетнічні стосунки, зовнішня політика, етнічна політика, етнічні меншини, система міжнародних договорів, правові норми, політичний режим.

Vasiliy Vidnyanskiy. Problems and imperatives of ethno-political management in Central and Eastern Europe. In the article the author has analyzed the ethno-political management experience of Central and Eastern Europe

countries, which are neighbours of Ukraine and Ukraine itself. The present article deals with the research of historiography and legal aspects of issues.

Keywords: *Interethnic relations, foreign affairs, ethnic policy, ethnic minorities, the system of international treaties, legal norms, political regime.*

Міжетнічні стосунки є однією з найбільш складних проблем, що торкаються не лише організації державного й суспільного життя всередині кожної поліетнічної країни, а й міждержавних відносин. Стабільність розвитку багатонаціональних країн може гарантуватися лише ефективною взаємодією міжнародних і внутрішньодержавних механізмів та інструментів, які покликані виконувати властиву їм функцію забезпечення захисту прав меншин і розв'язання міжнаціональних конфліктів мирним шляхом. Відсутність такої умови може призвести не лише до погіршення становища національних груп в окремій країні, загострення міжнаціональних відносин, а й до ускладнення міжнародної ситуації в цілому. Прикладом зазначеного можуть стати події кінця минулого століття на теренах колишніх СРСР і Югославії, а також значне загострення грузино-південноосетинського та грузино-абхазького конфліктів на початку нинішнього століття.

Досліджуючи проблему причин виникнення таких етнічних міждержавних конфліктів, сучасні іноземні та українські дослідники в основному використовують раціоналістичні підходи. Насамперед слід зазначити, що на особливу увагу заслуговують наукові концепції та теоретико-методологічні розробки західних політологів Г. Алфредсона, Г. Брунера, Ф. Гекмана, Е. Гелнера, Ф. Капоторті, Г. Поллінза, Е. Сміта, російського вченого Д. Горовица та інших авторів щодо етнічних процесів та етнонаціональної політики, концептуального визначення етносу, нації, етнічних і національних меншин та їх ідентифікації, захисту прав і свобод осіб, які належать до етнічних меншин тощо. Так, американський дипломат М. Кампельман вважає, що вартий співчуття інтелектуальний прорахунок щодо самовизначення націй, який «сприяв в нинішній час

хаотичному насильству та анархії, які, як бачимо, роздирають на частки Східну Європу і більшу частину колишнього Радянського Союзу. Для інтелектуальної спільноти є ще, однак, час зорієнтувати з цього питання наших політичних лідерів, яким найбільшою мірою потрібні ясні установки, засновані як на принципі, так і на практиці» [1]. А його співвітчизник Дж. Ст. Міл переконаний, що конфлікти існуватимуть доти, доки «кордони держав загалом і в цілому не співпадатимуть із національними кордонами» [2]. Дж. Ротшильд, у свою чергу, попереджає «про зростаючий тиск політизованих етнічних домагань з їхніми можливими легітимаційними і делегітимаційними наслідками для будь-якого суспільства чи політичного режиму» [3], які можуть привести до конфлікту. Т. Гарр теж вважає, що причиною конфліктів є високополітизовані меншини, які воюють за розширення своїх прав [4]. П. Брасс також переконаний, що етнічність і націоналізм, міжетнічні й сепаратистські рухи стали головною силою, яка формує сучасний світ, структуру і стабільність сучасних держав [5]. Все той же Дж. Ротшильд писав, що «політичні причини виникнення конфліктів, подібно до соціально-економічних причин, проявляються тоді й там, коли і де виникає, з одного боку, структурна нерівність між групами та регіонами, а з другого – відчувається невідповідність між обіцяною рівністю і фактичним результатом» [6]. На думку ж вітчизняних авторів видання «Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії», причиною етнічних конфліктів є «нерозв'язання або несправедливе розв'язання національного питання у соціальній, економічній, культурній, мовній, релігійній, правовій або іншій сферах, від яких залежить збереження ідентичності етнічних груп та їхній подальший всебічний розвиток» [7]. А українська дослідниця М. Пірен цілком слушно додає, що «мотивом, який сприяє конфліктові, може бути страх втрати національної самобутності, асиміляція меншого етносу в межах чисельнішого» [8].

Активно досліджуються сучасні етнічні процеси та міжетнічні відносини науковцями країн Центрально-Східної Європи. Пріоритетною, наприклад, є ця проблематика

в науково-дослідницькій роботі Інституту суспільних наук Словацької академії наук, який ще з 1980 р. у рамках Державного плану фундаментальних досліджень працював над темою «Соціальні і соціально-психологічні характеристики міжетнічних процесів та національне питання в Чехословаччині у повоєнний період». У подальшому, особливо після утворення у 1993 р. суверенної Словацької Республіки, у центрі уваги словацьких вчених (Й. Вирост, М. Гайдош, Ст. Конечни, Ш. Шутай та ін.) були питання становища, розвитку національної самосвідомості та взаємин угорської, німецької, циганської (ромської), української та русинської меншин у Словаччині. Зокрема, на початку 1990-х рр. Інститут суспільних наук САН взяв участь у проведенні порівняльного дослідження на тему «Демократизація в Центральній та Східній Європі та її вплив на міжетнічні відносини», до якого були залучені також науковці Австрії, Угорщини, Польщі, Німеччини, Югославії, Словенії, а з початку 2000-х рр. став організатором і головним виконавцем проекту державної програми дослідження під назвою «Нації, народи та етнічні групи в процесі трансформації суспільства», у реалізації якого взяли участь науковці двох університетів та восьми наукових установ Словацької академії наук [9].

В Угорщині плідну науково-дослідницьку роботу в цьому напрямку здійснює Інститут етнонаціональних досліджень Угорської академії наук (З. Папп, Ч. Фединець), в Румунії – Румунський інститут прав людини (І. Дякону, Г. Флора) і т. п. Наприклад, в книзі І. Дякону «Меншини. Статус. Перспективи» розглядаються історична сутність етнічних меншин та їх право на існування, а також форми і методи забезпечення їх прав, зокрема різні форми автономії і проблеми реалізації принципу національного самовизначення [10].

Щодо української етнополітології як науки, то важливе значення для її становлення та розвитку, формування демократичної етнонаціональної політики України в цілому мають дослідження етнонаціональних процесів в Україні провідних вітчизняних вчених В. Ананьїної, В. Андрущенка, Л. Ази, Н. Беліцер, І. Варзаря, В. Євтуха, І. Кресіної,

І. Кураса, В. Котигоренка, С. Макеєва, О. Майбороди, В. Марчука, М. Михальченка, В. Наулка, М. Панчука, М. Поповича, Б. Попова, В. Трощинського, Л. Шкляра та ін. Наприклад, досить велика група українських вчених, зокрема О. Картунов, Ю. Римаренко, Ю. Шемшученко та ін. Вважають вельми продуктивною ідею розробки «Концепції етносоціальної політики в Україні», що стала б основою етнопонаціональної політики в нашій країні [11]. Особливий науковий інтерес у цьому плані становить розкриття сутності етнопонаціонального чинника і механізмів його застосування у міждержавних відносинах. Зокрема, організатор і перший директор Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень НАН України академік НАНУ І. Курас свого часу зазначав, що над безпекою багатьох поліетнічних країн світу, в тому числі й України, «дамоклевим мечем» висить потенційна небезпека етнополітичної нестабільності, яка посилюється спробами деяких сусідніх країн розіграти «етнополітичну карту». Роботи І. Кураса «Етнополітика: Історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років» і «Етнополітологія. Перші кроки становлення» стали вагомим внеском у розвиток української етнополітології як науки [12].

Значним є внесок у вивчення питання міжетнічного конфлікту у контексті розвитку поліетнічних країн, зокрема України, члена-кореспондента НАН України В. Євтуха. У книзі «Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти», наприклад, він розглядає законотворчий процес і законодавче забезпечення функціонування окремих складових етнопонаціональної структури українського суспільства, зокрема у сфері освіти і культури, а також на основі аналізу певних результатів державної етнополітики робить спроби визначити перспективи її розвитку, передусім шляхи удосконалення механізмів етнополітики та можливість реалізації їх у майбутньому [13]. Проблеми вивчення етносу й етнічних процесів в Україні розглядаються в іншій роботі В. Євтуха – «Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій» [14]. А у довіднику за його редакцією «Етносоціальна структура українського суспільства» системно, за структурним

принципом і на основі даних всеукраїнського перепису населення 2001 р. викладені відомості про українську етнонацію, національні меншини та спільноти з невизначеним статусом [15].

Аналіз політологічних й конкретно-історичних праць із проблематики сучасних етнічних процесів і міжетнічних відносин зайвий раз переконує, що етнополітичні аспекти повинні займати суттєве місце у формуванні внутрішньої і зовнішньої політики багатонаціональних держав, у тому числі й України. Справедливо та коректно реалізована державна політика щодо вирішення національного питання формує сприятливе ставлення до держави з боку громадян різної національності і з боку всієї світової спільноти.

Водночас, незважаючи на загальноприйняту в міжнародних відносинах практику, що виконання зобов'язань із забезпечення прав і свобод представників національних меншин є, в першу чергу, відповідальністю конкретних країн та їх урядів, світовим співтовариством розроблено цілу систему відповідних універсальних і регіональних інструментів захисту таких прав на міжнародному рівні. Зокрема, у відповідності до ст. 55 Статуту ООН, положення якого є обов'язковими для виконання усіма країнами-членами цієї універсальної міжнародної організації, остання зобов'язана сприяти забезпеченню належної поваги до прав людини у всьому світі, а усі країни-члени ООН, в свою чергу, повинні запроваджувати індивідуальні та колективні, у співробітництві з ООН, заходи для досягнення зазначеної мети [16]. У цьому контексті, основоположними документами ООН на даний час є «Загальна декларація прав людини», прийнята 10 грудня 1948 р. Резолюцією ГА ООН № 217А(III), та «Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин», прийнята 18 грудня 1992 р. Резолюцією ГА ООН № А/RES/47/135, які, проте, не є багатосторонніми міжнародними угодами, що, в свою чергу, не тягне за собою необхідності обов'язкового виконання країнами-членами ООН їх положень, закріплених у формі закликів і певних рекомендацій. Разом з тим слід зазначити, що вказані міжнародні декларативні документи

стали основою для формування національних нормативно-правових систем у сфері захисту прав національних меншин переважної більшості країн світу, які поступово імплементували їх положення до власного внутрішньодержавного законодавства. Україна, зокрема, імплементувала їх визначальні положення до відповідного розділу Конституції України, Закону України «Про національні меншини» від 25.06.1992 р. № 2494-ХІІ, Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23.12.1997 р. № 776/97-ВР, окремих інших нормативно-правових актів, а також Декларації прав національностей України від 01.11.1991 р. № 1771-ХІІ.

Наразі час функціонує шість основоположних міжнародних універсальних інструментів ООН, пов'язаних з проблемами забезпечення та захисту прав та свобод національних меншин. Для кожного з цих шести інструментів передбачено функціонування відповідних експертних комітетів із питань моніторингу за виконанням їх положень і розгляду скарг фізичних осіб щодо порушень їх прав, до складу яких, в залежності від конкретної угоди (інструменту), входить від 10 до 23 експертів у сфері захисту прав людини. Робочі засідання комітетів зазвичай проходять протягом декількох тижнів один раз на рік у м. Женева (Швейцарія) або ж м. Нью-Йорк (США).

Вказаними основними інструментами є наступні [17]:

- Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16.12.1966 р., учасниками якого станом на початок 2009 р. є 163 країни, включаючи й Україну, яка ратифікувала його положення Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19.10.1973 р. № 2148-VIII;

- Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16.12.1966 р., участь в якому беруть 159 країн, включаючи й Україну, яка ратифікувала його положення Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19.10.1973 р. № 2148-VIII;

- Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 20 грудня 1965 р., учасниками якої є 173 країни, включаючи й Україну, яка ратифікувала її положення Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 21 січня 1969 р.;

- Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р., участь в якій беруть 193 країни, включаючи й Україну, яка ратифікувала її положення Постановою Верховної Ради УРСР від 27 лютого 1991 р. № 789-XII;

- Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок від 18.12.1979 р., участь в якій беруть 163 країни, включаючи й Україну, яка ратифікувала її положення рішенням Президії Верховної Ради СРСР від 19 грудня 1980 р.;

- Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10.12.1984 р., учасниками якої станом на початок 2009 р. є 145 країн, включаючи й Україну, яка ратифікувала її положення Указом Президії Верховної Ради УРСР від 26.01.1987 р. № 3484-XI.

Україна у свій час підписала та ратифікувала усі шість основоположних міжнародних універсальних угод під егідою ООН, спрямованих на захист прав і свобод осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин. Цікаво, що з усіх її прикордонних держав, такими ж досягненнями можуть пишатися Російська Федерація, Республіка Білорусь, Республіка Польща, Угорщина та Словацька Республіка, яка стала спадкоємицею зазначених міжнародних угод, підписаних Чехословаччиною ще до її розпаду. В свою чергу, Румунія підписала та ратифікувала лише чотири з шести вказаних інструментів, приєднавшись ще до двох – Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації та Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Найгірша ж у цьому контексті ситуація з Молдовою, яка приєдналась лише до трьох із шести міжнародних універсальних інструментів захисту прав меншин, а саме: до Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенції про права дитини та Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права [18].

Безпосередня участь у згаданих механізмах ООН у сфері захисту прав національних меншин для країн її членів

означає не лише необхідність належного виконання положень згаданих міжнародних пактів і конвенцій, формуючи тим самим позитивний імідж країни на міжнародній арені у якості надійного та передбачуваного партнера у сфері забезпечення прав людини, а й надає змогу бути обраним до вищезазначених конвенціональних експертних комітетів ООН з питань моніторингу за виконанням їх положень, якими є Комітет з прав людини ООН, Комітет ООН з економічних, соціальних та культурних прав, Комітет ООН з ліквідації расової дискримінації, Комітет ООН з ліквідації дискримінації жінок, Комітет ООН проти катувань, Комітет ООН з прав дитини, а також розгляду скарг представників національних меншин щодо порушень їх прав. Україна, на жаль, наразі не має представництва та не входить до складу жодного із зазначених комітетів ООН.

Що ж стосується регіонального виміру, то тут також, на жаль, слід констатувати таку ж ситуацію. Нині більш ніж 125 країн світу є учасниками одного з трьох головних регіональних інструментів з питань захисту прав людини та національних меншин: Африканської хартії з питань прав людини та народів, Всеамериканської системи прав людини та Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Значні зусилля на вказаному напрямку докладаються й Радою Європи, ОБСЄ, Європейським Союзом та іншими міжнародними регіональними організаціями.

Розглянемо детальніше загальноєвропейську систему регіональних механізмів та інструментів забезпечення прав осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, географічними учасниками якої є Україна та прикордонні з нею держави.

Європейську конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод, або ж як її ще називають Європейську конвенцію з прав людини, було укладено 4 листопада 1950 р. у відповідності до положень ст. 1 Статуту Ради Європи від 5 травня 1949 р. та зареєстровано Радою Європи за № 005. Положення Конвенції ратифікували 47 країн, включаючи й Україну, яка стала повноправним

учасником Конвенції починаючи з 11 вересня 1997 р., ратифікувавши її положення Законом України № 475/ВР від 17.07.1997 р.

Іншим, не менш важливим, регіональним механізмом захисту прав національних меншин є положення Рамкової *конвенції* про захист *національних меншин*, яку було укладено 1 лютого 1995 р. та зареєстровано Радою Європи за № 157. Учасниками згаданої Конвенції є 39 європейських країн, включаючи й Україну, яка стала її повноправною учасницею починаючи з 1 травня 1998 р., ратифікувавши її положення Законом України № 703/97-ВР від 09.12.1997 р.

Також Україна після відповідної ратифікації Законом України від 15.05.2003 р. № 802-IV «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», стала учасницею «Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин», яку було ухвалено Комітетом міністрів Ради Європи 5 листопада 1992 р. з метою захисту і розвитку історичних регіональних мов і мов національних меншин у Європі та зареєстровано за № CETS 148. Окрім нашої держави, вказану Хартію підписали 33 із 47 країн-членів Ради Європи та лише 24 з них ратифікували її, включаючи Республіку Польщу, Угорську Республіку, Румунію та Словаччину. Російська Федерація та Молдова не ратифікували її положення, а Республіка Білорусь не є її учасницею взагалі [19].

Окрім загальноєвропейського, Україна є учасником й регіонального механізму захисту прав національних меншин на пострадянському просторі, зокрема, в рамках функціонування Співдружності Незалежних Держав (СНД). Так, 9 жовтня 1992 р. наша держава наряду з Російською Федерацією, Республікою Білорусь, Азербайджаном, Вірменією, Казахстаном, Киргизією, Молдовою, Таджикистаном, Туркменістаном та Узбекистаном підписала у м. Бішкек (Киргизька Республіка) міжнародну Угоду з питань, пов'язаних з поновленням прав депортованих осіб, національних меншин і народів, яку було ратифіковано Постановою Верховної Ради України від 17.12.1993 р. № 3736-XII. Термін дії Угоди, який закінчився 26 червня

2003 р., було подовжено за згодою сторін на наступні 10 років Протоколом до Угоди від 9 жовтня 1992 р., підписаним 30 травня 2003 р. у м. Санкт-Петербург (Російська Федерація) вищевказаними сторонами та Грузією. Протокол ратифіковано Законом України від 18.02.2004 р. № 1501-IV.

Необхідність реалізації та захисту прав людини, зокрема, осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, підтверджується й положеннями іншого пострадянського регіонального механізму – укладеного 23 травня 2006 р. у м. Києві Статуту Організації за демократію та економічний розвиток – ГУАМ, учасником якого, наряду з Молдовою, Грузією та Азербайджаном, є й Україна (ратифіковано Законом України від 06.03.2008 р. № 136-VI). В преамбулі вказаного Статуту йдеться про необхідність укріплення духу довіри та толерантності між народами, а однією з головних цілей ГУАМ, передбачених ст. 1 Статуту вказаної Організації, задекларовано саме повагу до прав людини. Водночас слід зазначити, що будь-яких спеціалізованих органів чи механізмів у рамках діяльності вказаної регіональної організації, спрямованих на забезпечення та захист прав національних меншин країн-учасниць ГУАМ, наразі не створено.

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що Україна підписала та ратифікувала основоположні декларації ООН в сфері забезпечення та захисту прав національних меншин і вони повинні стати системним чинником українського державотворення та європейського (демократичного) культурно-цивілізаційного вибору.

Водночас слід зазначити, що вказана участь України в міжнародній системі захисту прав національних меншин нині носить пасивний характер, адже вона не має власного представництва в жодному з профільних комітетів ООН, створених з метою проведення моніторингу за станом виконання взятих на себе країнами-членами ООН зобов'язань у якості країн-учасниць вищезгаданих основоположних міжнародних пактів і конвенцій у сфері забезпечення та захисту прав національних меншин. На посади

Верховного комісару ООН з прав людини, Комісару з прав людини Ради Європи або ж Верховного комісару з питань національних меншин ОБСЄ жодного разу за час їх існування не було призначено представника від України, а представництво України в Раді з прав людини ООН, строк якого, до того ж, згідно з положеннями Резолюції ГА ООН № 60/251 від 15.03.2006 р., закінчиться у 2011 р. без права для нашої держави бути втретє поспіль переобраною на наступний термін до вказаного органу, є скоріше приємним винятком, який вкотре вказує на необхідність активізації діяльності України у вказаному напрямку.

У зв'язку з вищевикладеним можливо зробити наступні практичні висновки:

1. Необхідним є розробка та прийняття відповідних нормативно-правових актів, спрямованих на урегулювання єдиної зовнішньополітичної стратегії України в сфері забезпечення прав та свобод національно свідомої української діаспори у прикордонних з Україною державах.

2. Нагальним є забезпечення державного контролю за відповідністю положенням міжнародного права у сфері захисту прав національних меншин результатів діяльності та різноманітних рекомендацій окремих іноземних структур, в першу чергу неурядового характеру, які досить часто фінансуються та використовуються урядами прикордонних з Україною держав та їх політичними силами для «розігрування» карти регіональної своєрідності України: етнополітичної, мовної, культурної, геополітичної, історичної, економічної, ментальної тощо. При цьому, вказаними силами зазвичай не враховується, що Комітет з прав людини ООН у своїх коментарях до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права звертає увагу на те, що такі права, як право народів на самовизначення, право на вільне встановлення свого політичного статусу, право на забезпечення власного економічного, соціального та культурного розвитку ніяким чином не стосується національних меншин «*per se*» (лат. – само по собі), навіть не зважаючи на той факт, що різниця між поняттями «народ» та «меншина», на думку експертів вказаного комітету, є незначною [20].

3. Необхідним є створення передумов для забезпечення безпосередньої активної участі України в універсальних та регіональних механізмах захисту прав і свобод національних меншин взагалі та української діаспори, особливо в прикордонних з Україною країнах, зокрема. В першу чергу, участь України вкрай необхідна у відповідних структурах ООН, Ради Європи та ОБСЄ, що надасть нашій державі додаткові важелі впливу для захисту прав і свобод українців за кордоном.

---

1. Kampelman M. Secession and the Right of Self – Determination. – The Washington Quarterly. Summer 1999. – P. 11–12.

2. Кіссе А. І. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз : монографія. – К. : Логос, 2006. – С. 3–5.

3. Rothschild Joseph. Ethnopolitics. A conceptual framework. New York : Columbia Univ. Press 1981. – 290 p.

4. Gurr Ted Robert. Minorities at risk: A global view of ethnopolitical conflict. Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press 1993. XII. – 427 p.

5. Brass R. Paul. Ethnic Groups and the State. / London: Croom Helm, 1985. – 341 p.

6. Rothschild Joseph. Ethnopolitics. A conceptual framework. New York : Columbia Univ. Press 1981. – 290 p.

7. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / відп. ред.: Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – К., 1993. – С. 438.

8. Пірен М. І. Етнополітичні процеси в сучасній Україні : навч. посібник. – К. : Вид-во УАДУ, 1999. – С. 204.

9. Див.: Гайдош М. Інститут суспільних наук Словацької академії наук у Кошицях // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 187–192.

10. Diaconu I. Minoritatile. Statut. Perspective. – Bucuresti, 1996. – 216 p.

11. Див.: Рендюк Т. Г. Українці в Румунії та румуни в Україні: проблеми минулого та сучасне становище. – К., 2011. – С. 22.

12. Курас І. Ф. Етнополітика: історія і сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К., 1999; Його ж. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К., 2004.

13. Євтух В. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. – К., 1997.

14. Євтух В. Етносу спільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій. – К., 2004.

15. Етнонаціональна структура українського суспільства : довідник. – К., 2004.

16. Устав Организации Объединенных Наций // Международные акты о правах человека. – М., 1999.

17. Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М., 1999.

18. Офіційні матеріали Офісу Верховного комісара з прав людини ООН [електронний ресурс] // режим доступу до матеріалів : <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/Pages/HumanRightsBodies.aspx>

19. Див.: Офіційна електронна сторінка Ради Європи [електронний ресурс] // режим доступу до матеріалів : <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/v3MenuTraites.asp>

20. General Comment No.: 23: The Rights of Minorities (Art. 27): 08/04/94 /CCPR/C/21/Rev.1/Add.5 [електронний ресурс] // режим доступу до матеріалів : [http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/\(Symbol\)/fb7fb12c2fb8bb21c12563ed004df111?Opendocument](http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/fb7fb12c2fb8bb21c12563ed004df111?Opendocument)